

ФИЛОСОФИЯ. ИСТОРИЯ*Исаев К.***КЫРГЫЗДЫН ИСЛАМГА ЧЕЙИНКИ ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРИ ЖӨНҮНДӨ***Исаев К.***О РЕЛИГИОЗНЫХ УБЕЖДЕНИЯХ КЫРГЫЗОВ ДО ИСЛАМА**

1. Түшүнүктөр жөнүндө: «ишеним», «дин», «философия».
2. Кыргыздар – тегинен философ калк. Кыргыздын ишениминин, философиясынын булактары.
3. Теңирлик - кыргыздын да – ишеними, дини, философиясы болгон, анын издери азыр да кездешет.
4. Теңирликке каршы чабуулдар, социалдык, маданий майыптар.
5. Теңирликти изилдөө, окуп үйрөнүү, айрым салттары жөнүндө. Батыш-Чыгыш мамилелери жаңы тарыхый шартта.

1. Түшүнүктөр жөнүндө: «ишеним», «дин», «философия».

Ишеним – кандайдыр бир кабарды чын деп кабыл алуу сезими. (ынаныч; ишенич; ишенчилик; ишенимдүүлүк)

«Дин (ар.) – табигаттан тышкары «күчкө» ишенүү, моюн суну. Дин – Адам баласын кулдукка түшүргөн, демилгесин алган» (караңыз: К.К.Карасаев, «Өздөштүрүлгөн сөздөр. Сөздүк», Ф.: 1986. 94 б.)

Дин ислам (ар.) Мухаммед пайгамбар түзгөн дин. 7 кылымда пайда болгон.

Дин мусулман (ар.) – ислам динине моюн сунган, ишенген Адам.

Дин илими.

Дини кара. Дини карарды.

«Дин – элге апийим».

«Динчил түшүнө ишенет, эмгекчил күчүнө ишенет».

Философия – табияттын, адам коомунун жана ойдун өрчүшүнүн жалпы мыйзамдары жөнүндөгү илим – деп окуганбыз.

«Философия» - грек сөзү – *philosophia* < *phileo* – сүйүү, *sophia* – акылмандуулукту – демек, «акылмандуулукту сүйүү».

(философия - илим катары, баарынан мурун, улуттук көрүнүш. Кыргыз тегинен ойчул, философ, даанышман калк.)

2. Кыргыздар тегинен философ калк. Кыргыздын ишениминин философиялык булактары.

Теңирлик – кыргыз философиясы.

Кыргыздардын бир канча муундары «философия» деген грек сөзүн кеңири пайдаланышып, бирок анын нагыз маңызына маани бербеген. Анткени, Батыштын, тактап айтканда, немец элинин философиясынын негизинде болгон маркстык идеология советтик уч муундун өмүрүн камтыган. Ал эми «философия» - бул улуттук көрүнүш. Филосо-

фиясы жок улут болбойт. Бул түшүнүк сөзмө-сөз которсок «акылмандуулукту сүйүү» - дегенди туюнтат. Кыргыз – байыртадан ойчул, даанышман, философ калк. Улуттун бай рух дөөлөтүнүн негизин, анын философиясы б.а. акылмандуулукту сүйүүсү түзөт. Ар бир көчмөн кыргыз даанышман ойчул болгон. Кыргыздар Азия мейкиндигинде байыртадан бери көчмөндүк турмушту миндеген жылдар бою эркиндикте жашап келген батыр Эл катары өзүнүн «дүйнө таанымын», дүйнө кабылдоосун», «Дүйнө түшүнүгүн» камтыган эң бай жана ишенимдүү философиясы болгон. Кыргыз азиялык чыгыш маданияты, рух дөөлөтү, таза жан дүйнөсү, бай ой-толгоосу менен айырмаланган, адамкерчиликти, акыйкаттыкты, адептүүлүктү, теңдикти, намыскөйлүктү ыйык туткан, мамлекеттүүлүгү, нагыз жарандык кому, ачык демократиясы болгон, көчмөндөр цивилизациясын түзгөн, өнүктүргөн, ар тараптан гүлдөткөн, түмөн ханзула менен жана башка жакынкы түрк-кыпчак, алтай, монгол элдери менен тең ата өнөктүктө жашаган батыр эл болгон. Бийик тоолордон – того жайдыр-кыштыр көчүп, таза абада, сулуу, жагымдуу табигатта, шаркырап аккан ак мөлтүр суулардын жээктеринде жүргөн кыргыз баласы эркин ойлонууга, акылман сөзгө, жамакташып, куюлган ырга, сызылган комуз күүсүнө жакын болгон. Күндөлүк турмушу аларга жык толгон.

Кыргыздын дүйнө таанымы, дүйнө кабылдоосу, дүйнө мамилеси тээ байыркы доордо, «адам адам болуп» өзүн андап тааный баштаганда эле пайда болуп, карт тарыхтын мезгил-мейкин таразасында татаал тагдырларга карабастан жашарып, көбөйүп, тазаланып, ар түрдүүлөнүп, XXI кылымдын босогосуна жеткен.

Кыргыздын философиясы төмөнкү ишенимдерге, рух дөөлөтөрүндө камтылган.

1. Теңирчилик ишениминде. Бул эң байыркы, негиздүү, көп жактуу ынаным катары алтай, түрк, моңгол ж.б. элдерге эң кеңири тараган. Кийинки илилдөөлөр далилдегендей Шумер цивилизациясынын идеялык негизин, кыгай, жапан элдеринин

ишеним – философиясынын уңгусун да Теңирчилик болгон.

Кыргыздардын жашоо-тиричилигинде Теңирчилик жана аган байланышкан ырым жырымдар, үрп-адаттар, салт-санаалар, жорук-жосундар түзгөн.

2. Дүйнөдө мазмуну, көлөмү, камтыган тарыхый окуялары жана калктын жан дүйнөсүн чагылдыруу боюнча теңдеши жок энциклопедия – «Манас» эпосу кыргыздын накта даанышмандык сүйгөндүгүнүн күбөсү, накта улуттук рухтун гүлазыгы.

3. Тармактык эпостор. «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Курманбек», «Олжобай менен Кичимжан» ж.б. ар бир жашоо-тиричиликтин ар жагын камтыган философия.

4. Кыргыздын санжырасы – тирүү, жандуу тарых, уруунун жана анын баатырларынын 250-300 жылдык өмүр баяны, жети атанын тарыхы, жакын туугандардын никелешпөөсүнүн булагы. Чынчынында санжыра XXI кылымдын башталышында өзүнүн тарыхый максатын аткарды. Азаттыктагы кыргыз мамлекетинин саясий түзүлүшүн, Борбордук Мыйзам чыгаруу, облустук, райондук бийликтерди уруучулук негизде түзүү артка чегингендик. Артты карап эмес, алдыга жутунуп жашообуз толук максаттуу.

5. Макал-лакаптар. Ар түрдүүлүгү, камтыган ой-пикирлердин кеңдиги, көптүгү, тактыгы боюнча теңдеши жок философиялык ойлордун булагы. 10500 макал-лакаптар 2005-жылы жарыяланды эле, азыр профессор Кадыралы мырза Конкобаевдин аракеттери менен кытайлык кыргыздардыкын кошуп, 15 миң макал-лакаптар, учкул сөздөр басмага даярдалды.

6. Комуз күүлөрү – музыка – кыргыздын жан дүйнөсү, көрөңгүсү терең, тугөңгүсү рух байлыктары үч кылдуу комуздун назик, коңгуроодой шаңшыган, аттын добушундай тарсылдаган, шаркыратмадай гүлдөгөн үндөрдө эмеспи.

7. Кыргыз философиясынын, даанышмандыгынын эң бир кайталангыс өзгөчөлүгү – улуттун өнөр өзөгүндө камтылгандыгында. Геометриялык так эсептөөлөр менен жасалган, жайкысы салкын, кышкысы жылуу, көчүп жүргөнгө өтө жеңил, согуштук-баатырлык жашоо ыңгайына абдан ылайыктуу – бат чечилип, тез тигилген ички кооз жасалгалар сүрөттөлгөн керемет боз үйлөр, буюм-теримдери эмеректери жана идиш-аяктары, татаал ойлонуулардын жыйынтыгы.

Кыргыздын келишкен калпактары баш болгон, аялдардын жана эркектердин жашоо-тиричиликтин ар кандай шарттарына ылайыкташкан көркөмдүү, жарашыктуу кийимдери да нагыз философия эмеспи.

Ат жабдыктары, ээр токум, кайыштан жасалган басмайыл, куюшкан, жүгөн ж.б. мал чарбасына байланышкан буюмдары өзүнчө эле кооз керемет.

Кыргыздын жашоо-тиричилигине, үй шартына, малга байланышкан кесипчилигине арналган буюмдардын кооздугу, ар биринин табигаттын

өзгөчөлүгүнө жараша ылайыктуулугу, жарашыктуулугу кыргыздын өнөр өзөгүн, андагы рух кубаттарынын кеңдиги жана байлыгы бир стандартка, окшоштуктарга көнгөн XXI кылымдын жашоочуларын суктандырбай койбойт.

(Эл аралык Социология Институтунун – 36 Дүйнөлүк социологиялык Конгресстин 82 сессиясында – жогоркуда айтылгандар – Кыргыздардын дүйнөдө сейрек кездешүүчү рух байлыгы дүйнөлүк социологиянын жана маданиятка кошкон салымы катары 2004 ж. июль айында Пекинде өткөн илимий жыйында айтылган. Кытай, англис, орус тилдеринде жарыяланган.)

Кыргыздын ойчулдугу, ойлонуусу, дүйнө кабылдоосу, көз карашы ыр түрүндө калыптанып, ыр түрүндө өнүгүп, муундан-муунга кара ыр жана баатыр ыр түрүндө берилген. Мындай болгону толук мыйзам ченемдүү.

Ээн-эркин тоо шартында көчмөндүк жашоонун ыңгайы ойлонуу, ойчулдук, жамакчылык сапаттын калыптанышына кеңири өнүгүп, жалпы бардык калка тарашына ыңгайлуу шарт түзгөн. Элдин ооз эки байлыгында «жамак» жөнүндө мындай айтылган: «жамак» деген жарандар, тоодой үлкөй кен экен; сузуп алса, түгөнбөс дарыя, чалкар көл экен.

Алты жыл айтсам түгөнбөйт кызыл тилде жамагым.

Жамгырдай ырдап нечен сөз, жамактап, айтып тереңин.

Кыргыздын сүйлөгөн сөзү да, жамакталып, кооз ыр болуп чыга берген; сөз тизгинин ар бир кыргыз жамактап сүйлөгөн.

3. Теңирлик кыргыздардын да ишеними, дини, философиясы болгон.

Жамактап ырдабаган, комуз чертбеген, санжыра айтпаган кыргыз болгон эмес! Көчмөндүк цивилизацияда жашаган кыргыз элинде көсөм-ойчулдар, даанышмандар, акылмандар, элдин бейпилдигин, жеринин бүтүндүгүн коргогон баатырлар өзгөчө сый-урматта болушкан. Кыргыздардын пассионардуулукка толгон көчмөн рух дөөлөтүнүн негизин Теңирлик философиясы, көз карашы ээлеген. Албетте, «Теңирликти» изилдеген окумуштуулар аны «философия», «дин», «көз караш» деп баалашууда.

Теңирлик – тээ жер каймактап, кыргыздар адам болуп, өзүнүн адамдык сапаттарына ээлик жасап, социалдык топ-топ болуп жашай баштаганда эле пайда болгон. Бул жерде эскерте кетүүчү жагдай – Теңирлик дүйнө тааным-ишеним катары дээрлик бүт түрк тилдүү жана алтай, моңгол элдеринде болгон. Түрктөр «бир теңир» деп «жалгыз кудай» деген түшүнүктү колдонушкан. Ар бир алтай, моңгол, түрк элдери өзүлөрүнүн тилинин ыңгайына жараша «Теңир» түшүнүгүн кеңири колдонушкан. Мисалы, кыргыздар, кыпчактар, казактар – «Көкө Теңир», «Теңир», татарлар – Тэнгри, алтайлыктар – Тенгри, Тенгер, түрктөр – Тангри, якуттар (сахалар) – Тангари, чуваштар – Тура, ха-

кастар – Тигир, буряттар – Тэнгэр, калмыктар – Тэнгэр, моңголдор – Тэнгер ж.б.

Демек, «Теңир», «Теңирлик», «Тэнгер» түшүнүгү Евразия мейкиндигинде жашашкан байыркы элдерге тиешелүү жана ал хундардын «Генли» («Көк асман») деген түшүнүгүнө жакындашат, кытайлыктардын «Тянь», шумерлердин «Динги» (кудай, көк) деген терминдери менен кеңири жарыштык бар экендигин окумуштуулар белгилешкен.

Бардык элдерде «Теңгир» түшүнүгү көк асманды, ааламдын көрүнгөн жагын, кудай, кудайлык, буйруучу, кожоюн, жин-идол, дүйнөнүн ээси катары кабылдоо кеңири орношкон. Кеп – эркектик кудайлык башталышы, Кудай-Ата жөнүндө.

Теңир (Көк асман) – чындыгында космостук деңгээлдеги бирдиктүү ажаттан чыгаруучу баардыгын билүүчү жана адилеттүүлүктүн ачкычы. Ал Адамдын, Калктын Мамлекеттин тагдырларын башкарат. Ал дүйнөнүн жаратуучусу, Ал өзү дүйнө, Аган бүт аалам багынат. «Теңирликти» - көз караш, дин, ишеним жана философия катары алтай, моңгол, түрк калктары кабылдаган жана көчмөн цивилизациясынын идеялык негизи болгон, белгилүү дүйнөлүк диндерге чейин эле евроазия мейкиндигинде эң кеңири тараган. Тарыхый изилдөөлөр көрсөткөндөй – Теңирликтин идеялары – байыркы Шумер цивилизациясынын, Кытай философиясы – Кунфучунун, япон дини – синтоизмдин негиздерин түзгөн. Чынгызхандын тарыхта белгилүү «Яса» мыйзамы «Теңирликтин» баалуулуктарына жана парыздарына негизделген. Демек, «Теңирлик» - байыркы адамдын дүйнөгө жана социалдык чындыкка болгон философиялык ишеними катары христиан динин пайгамбары Ыйсадан төрт миң жыл илгери мурун пайда болуп гүлдөп, далай чапкындарга дуушар болуп, XXI кылымга жетишинде улуу табышмак, касиет бар эмеспи!

Теңирликтин маңызын – адам менен Табияттын – биримдиги жана өз ара түшүнүү, Табийгатты кудайга теңөө жана арбактарга сыйынуу түзөт. Теңирликке ишенгендер табийгатты жандуу катары кабылдаган. Ошонун өзү Табийгатты духун, табитин сезип, Адам анын бир бөлүгү, аны менен айкалышып, анын талаптарына ылайыкташып жашоо, анын такай алмашып, өзгөрүп турганына ыракаттанып, кайталангыс сулуулугуна көз артуу, жыргоо, кумардануу катары кабылданган. Табийгатта болуп жаткан бардык өзгөрүүлөрдү Адам туура кабылдап, алардын бири-бири менен өз ара байланышта жашаганын мыйзам катары түшүнүп, тоолорго, сууларга, көлдөргө, өсүмдүктөргө, талаачөлдөргө - баарына өтө кылдат, этият мамиле жасаган.

«Теңир» үч бөлүктөн турат:

Көк Асман; Түктүү Жер; Ортосунда Адам;

Ал Асманда – Айга,

Күнгө, жылдызжарга сыйынат.

Жерде – сууга, тоого, отко, кооз, сулуу аймактарга сыйынат.

Демек, биздин ата-бабаларыбыз, «дүйнө үч катмардан турат» - деп ишенген: Эң Жогорку – Көк

(Асман) же Жарыкчылык, ортосу – Тиричилик; Төмөнкүсү – Жер асты же Караңгылык.

«Көкө Теңир» кыргыздарда тээ эң байыркы доордо эле калыптанып, эзелки кыргыздардын күндөлүк тиричилигине, тилине, дилине, ой-акылына, каада-салтына, жашоо шартына эбак сиңип кеткен. Кыргыздар Көкө Теңири баш болгон Умай Эне (очок Теңири, Ыйык эне же бүткүл жандуу жарандардын энеси), Күн Теңири, Ай Теңири, Жол (жылдыз) Теңири, Жер Теңири, Суу Теңири, Тоо Теңири, Кан (согуш) Теңири аттуу тогуз Теңир ыйыкталып, Тогуз Теңирге сыйынган. Ар бир Теңирге сыйынган сайын «Оо, Көкө Теңир!» деп сөз башына коюп, анан сыйынуучу Теңирдин тогуз жолу атаган.

Кыргыздарда тогуз деген сан күнү бүгүнкүгө дейре ыйык бойдон сакталууда. Ал дагы береги тогуз Теңирге тогуз жолу жүгүнүп, тогуз тилек айтуудан улам келип чыккан. Элибизде алиги төрт түлүктөп, тогуздан калың же союш берүү, түнкү тегинде келип, Теңирге тогуз токою жасап, сыйынуудан улам пайда болгон. Мисалы, калыңга тогуз жылкы берилсе, бирөө - Көк Теңирге, экинчиси – Умай Энеге, үчүнчүсү – Күн Теңирге, төртүнчүсү – Ай Теңирге, бешинчиси – Жылдыз Теңирге, алтынчысы – Жер Теңирге, жетинчиси – Суу Теңирге, сегизинчиси – Тоо Теңирге, Тогузунчусу – Кан Теңирге арналган да, мунун түбүндө жаш жубайларга «Телегейиңер тегиз болсун» - деген гана алкоо-тилек жаткан.

А эгер, элге төө баштаган тогуздап кун төлөсө, анда тогуз малдын артында береги тогуз Теңирден кечирим суроо салты турган. Кыргызда тогуздап иш жүргүзүү эң байыркы замандан калган. Биздин байыркы элде «тогуз канат боз үй» тигүү да салта болгон, анда тогуз ыйык Теңирди сыйлоонун, сыйынуунун изи жаткан. Ошентип, тогуз Теңирди ыйык тутуу, бардык ырым-жырымдарды тогуздап жасоо бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Улуу Табийгаттын нускоосу жана ылгоосу астында жогоруда саналган тогуз ыйык Теңир кыргыз элинин күнүмдүк өмүрүндө, тиричилигинде айрыкча мааниге ээ болуп, эл-журт тагдырында өзгөчө Теңирди баарынан ыйык, бийик тутуп, ошолорго сыйынып келген. «Куурайдын башы Алланын (Кудайдын) амирисиз кыймылдабайт. Аллага сыйынгыла» - деген ислам дининин эрежесине карабай, кыргыздар тогуз Теңирге сыйынганы, өзгөчө Көкө Теңир жана Умай Эне – ыйыктын ыйыгы, касиеттин касиети, кудуреттин кудурети катары кабылданганы Адам тарыхында калп айткан кишинин башын алгынган. Алар өлүп баратып да чындыкты айткан. Өз Теңирин сыйлаган калк башына балта көтөрүп турса да чындыктан тайган эмес. Өткөн жоокерчилик заманда мындан башкача болушу мүмкүн эмес эле! Чокан Валиханов)

Кыргыздарда тогуз Теңирден тышкары толгон-токой (айрым ойчулдардын санаганы боюнча 99 пир ыйык) болгон (аларды тизмектештирип, ушу кезге чейин кагазга түшүргөн автор жок экен). Айрым жарыялоолордо «ыйык» деген түшүнүгү «пир» деген түшүнүк менен туюнтат экен. Ошон-

дуктан «пир» дегенди биз да пайдаландык. Байыркы кыргыз аңызына караганда, акылдын пири – Секелек сары кыз (Асан шайыр), бакшылыктын пири – Ак тайлак, күүнүн пири – Камбаркан, дыйканчылыктын пири – Баба Дыйкан (Боз Кемпир), жоокерчиликтин пири – Кырк Чоро (Кырк чилтен), оттун, сүйүшкөндөрдүн пири – Бакай же Ыйык Баба, тоонун пири – Өтөкан (Тастар Ата), жамгырдын пири – Күлдүр Ата (Чагылган), усталардын пири – Дөөтү ата, суунун пири – Суу бай (Сулайман), жылдыздын пири – Үркөр ата, шамалдын пири – Жел кайып, дарактын пири – Бай терек (Чынар), сууктун пири – Аяз ата, жамандыктын же кара ниеттиктин пири – Жез тырмак (Желмогуз, Зыяндаш), чилденин пири – Кырдач, кийиктин пири – Ак байбиче (Кайберен), бакыттын пири – Дөөлөт куш, жигиттин пири – Шаамерден, жыландын пири – Шаймерден, чычкандын пири – Чие ата, чүкө оюнунун пири – Какчеке, алгыр куштун пири – Ала Кара куш (Будайык, Чегир баян), эмчиликтин пири – Коросон ата, күлүктүн пири – Тулпар (Дулдул, Желмаян), намыстын пири – Ак Бугу, казан-аяк пири – Бүбү Батма, курттун пири – Кара чаян, чегирткенин пири – Черте Баян, кумурсканын пири – Кумпа Баян, Суурдун пири – Солтон мерген, жолдун пири – Жоламан, оюндун пири – Ордо Кыз, аңчылыктын пири – Куланчы жана башка болуп кетет.

Береги пирлер да көчмөндөр тарабынан абдан кадырланган, аларга да кези келгенде курмандык чалып, аксарыбашылардан садага чабылган. Ири мал эмес, курт-кумурскалардын да абалын корккон байыркы кыргыздар курт-кумурскалардын пиринен тартып асмандап учкан канаттуулардын пирине дейре ыйык туткан. Табияттын оор мүшкүлү келгенде аларды аяган, буга байыркы атактуу ойчул Асан Кайгынын «Кантти экен?» деген белгилүү ыр саптары күбө!

Теңирликтин дагы бир башкы өзгөчөлүктөрүнүн бири – арбакка сыйынуу, курмандык чалуу. (Мусулман дини курмандык чалууну Теңирликтин салтынан алса керек.) кыргыздардын узун тарыхый жашоосунда, анын «Теңирим» философия ишениминде «Арбакты ыйык тутуу» өзгөчө орун берилген. Кыргыздар биздин доордун VIII кылымында жашап өткөн дааныман ойчулу – Йоллук – Тегин белгилегендей, «Жашоо-турмуш, учугубузду укумданн-тукумга үзлбөй улансын десенер, эгерим эч качан ата бабаңардын арбагын унута көрбөгүлө» - деген эреже менен жашап келишкен.

Элдик накыл кеп: «Арбак ыраазы болбой, Тирүүлөрдүн иши жүрүшпөйт» - деген эреже, акыл кылымдардан бери айтыла келет.

Арбакты ыйык тутуу, арбакка сыйынуу, арбак менен коргоо кыргыздардын социалдык турмушунун дээрлик бардык жагында сакталган. Аларга элдик фольклордо кеңири айтылып жүргөнү күбө. «Асыл Бакай көйкашка, арбагы жандап бир башка», Арбагы карап турганда, ордого кантип киребиз?». «Арбакка сыйынып»; Бата: «Ата-бабалардын арбагы колдосун»; «арбагы колдойт», Каргыш: «Арбак ургур», «Атандын арбагы төбөндөн ур-

сун!»; Колдоо, Акыл: «Арбактан кутул», «Арбактын алдынан өт», «Тирүүдө өзүм, өлгөндө арбагым ыраазы». (Т. Сыдыкбеков)

«Эркегиң эмес катының, чоңуң эмес балаң союл көтөрбөсө, атанын арбагына коёт»- деп душман элге кол салганда, журт аксакалы ушинтип кайрылып, душманга каршы бүт ата журттту, бүт элдин баарын жабыла көтөргөн. Арбакты ортого алып кимдир бирөөлөр менен мамилеси келишпегенде, мындай деп каргаган: «арбактын тышында кал», же «арбагын баштан үз».

Адамдын, журттун жетишкендиктерин, жеңиштерин да «арбак» менен өлчөнгөн. «Арбагы которулду», «Атагы чыккан ааламга, Арбагы кеткен далайга, о, ботом, элиң эсен жатабы?» (Семетей).

Демек, кыргыздын жашоо-тиричилигинде мусулман динине чейин эле арбакка сыйынуу, аны «ыйык» катары сактоо эң кеңири тараган элдик салт болгон жана канчалаган коомдук түзүлүштөр, цивилизациялар алмашса да, кыргыздын «арбакты» урматтоо салты жашоодо.

Теңирликтин философия-теологиялык окуусу жазуу жүзүндө болбогон, ошондой эле чиркөө, мечит сыяктуу имараттары, атайын даярдалган молдолору да болбогон. Анын ырым-жырымдары, тартиптери, философиясы эң жөнөкөй, карапайым кара таманга да түшүнүктүү болгондуктан алтай, моңгол, түрк элдеринде диндик ырым-жырымдардын туруктуу түрлөрү жана социалдык тажрыйба катары миңдеген жылдар бою жашап келген.

Бул милдеттерди шаманчылык (Шаманизм) аткарган. Шаманизм (Шаманчылык) – Теңирчиликтин бир булагы, диний ишеним катары ушул убакка чейин кабылдайт. Ар бир диндеги же диний ишенимдеги ырым-жырымдар, каада-салттар ошол элдеги маданияттын күзгүсү болуп, маданияттын ары сакталышына, ары өнүгүшүнө чоң таасир этет. Исламга чейинки диний ишенүүлөр түрктөрдүн жашоосунда маанилүү орунду ээлеп келет. Түрк урууларынын коомдук өнүгүү баскычтарынан калган диний ишенимдердин көпчүлүк түрлөрү ислам дини менен жуурулушун жашап жатат.

Элдин тилегин, мүдөөсүн Теңирге жеткирүүдө шамандар эң башкы мааниге ээ болгон, алар төлгөчүлүк, арбоочулук, эмдөөчүлүк, сыйкырлык милдеттерди аткарышкан.

Шаманчылык адамзат табыгаттын жана анын сырдуу кубулуштарын түшүнө албай, аны түшүнүүгө чама-чаркы жетпей, ой-жүгүртүшү тар болуп турганда зарылдыктан келип чыккан ишенич.

Шаман – саман (чыйкырчы), бакшы, баксы, кам ж.б. түшүнүктөрдү билдирет.

Махмуд Кашкари «Дивани лугат – ат түрк» сөздүгүндө шаманчылыкка тиешелүү болгон 29 түшүнүктү чечемелеген. Бул түшүнүктөр жалпы түрк тилдүү элдерде фонетикалык жактан гана айырмаланып, маанилери бирдей сакталып калган.

Бабаларыбыз Бакшыны Теңирдин, Көк асмандын элчиси, периштелердин, пирлердин, арбактар-

дын тилин түшүнгөн, Теңир менен сүйлөшкөн кудуреттүү адамдар деп ишенишкен, аны сыйлашкан.

Шаманчылыктын калдыктары XXI кылымдын башталышында каада-салт, ырым-жырымдарда сакталган. Жаңы заманда кеңири тарап бараткан «мазарлар»га сыйынуу иш-аракеттеринин аткаруучулар да ошол шаманчылыктын калдыктары эмеспи.

4. Кыргыз «Теңири», көчмөндөр цивилизациясы жана түрк дүйнөсү алардын даанышмандыгы, рух дөөлөтү, жан дүйнөсү узун тарыхтын мезгилдик жана мейкиндик сыноосунда 5 жолу чабылган социалдык жана маданий майыпка учураган, урган сайын кайра тирилип, көтөрүлүп, көбөйүп турган, алтынчы чапканы азыр уланууда.

Биздин замандын VI-XI кылымдарында Улуу Талаага ар кандай диндер чабуулга келе башташкан:

1. Түштүк-Чыгыштан – будда дини.
2. Батыштан – Христиан дини (тарыхта 200 жыл бою европалыктардын Чыгышка жасаган «Крест жоортулдарын билебиз.
3. Түштүк-Батыштан ислам дини. «Арабдардын элди руханий жактан кулдук кылуунун жолдору: 1) трактаттарды отко өртөө, көрүстөндөгү жазуулар, эстеликтердин бетиндеги тамгалар өчүрүү, рухий дүйнөсүн өзгөртүү, дилин, тилин бузуу. (Аалим Бурини арабдардын Сырдарыя жээктеринде 40 шаарды жер менен жексен кылып жок кылганы, талкалаганы жөнүндө: «Арабдар келген менен жөн келбеди. Баш болду ат артына бөктөргөнү, Сынташтын жазууларын кырып таштап, тарыхка кыянат кылып өктөмдөдү...»

Кечеги оймой жазуу ордуна Жылаандай ийрендеген арип минди – деп акын ырдаган.

4. XXI кылымдын экинчи жарымынан баштап Орусия империясынын колониялык саясаты да улуттук рухий, маданияттын талкалаган.

5. XX кылымдын 20-чы жылдарынан баштап марксистик идеологиянын элдик рухка, жан дүйнөсүнө, философиясына чапкыны да оор болду.

Кыргызстан азаттыка чыкканы батыштан баштуу ажыдаарда келе жаткан ааламдаштыруу да улуттук рух байлыгына чабуул жасалууда.

«Ким болдук?» Азыр, Социалдык эс-тутумдун жаңырышына каршы болуу, улуттук руханий, маданий өзгөчөлүктөрдү өчүрүп, батышка окшоштуруу саясаты үстөмдүк болууда. Акыл-эс менен аны сезип, руханий дөөлөтү кайра жаңыртып, улуттук ар-намыстуулук, мекенчилдикти, кыргызчылыкты, аган каршы коюу биздин аракетиниз жетишпегендей...

5. Теңирчиликти изилдөө, окуп үйрөнүү, айрым салттары.

1. 1893-жылы 25 –ноябрда даниялык рунолог Вильгельм Томсен орхон-енисей жазууларынан биринчи сөз – «Тенгри» деген экенин окуп,

дүйнөгө жарыялоо менен, көчмөн түрктөрдүн (кыргыздардын) өзүлөрүнүн жазуусу болгонун да жар салган. Ошондон баштап «Теңирчилик» («Тенгрианство») жөнүндө кызыгуулар дүйнөдө башталган.

2. 1860-чы жылдардын башында Чокан Валиханов эки макала жарыялаган: биринчиси – «Тенгри» (бог) деп аталып, От, Арбак, Албарсты шамандар жана алардын бакшылыктары, төлгөчүлөр жөнүндө баяндама берген. Экинчи макала – «Следы шаманства у киргизов» - деп аталат. Шаманчылык – ишенич катары сүрөттөлүп, шаманчылык – табыйгатка табынуу, ал эми Адам табыйгаттын таасири менен жашайт жана аракеттенет. Бул макала да Арбактар, табигат, кыргыздардын асман түшүнүктөрү, жылдыздар, табигаттын абадагы окуялары (чагылган, куюн, бурганак ж.б.) сыйкырчы, көз боёмочулук, ант, ырым-жырымчылык, дарыгерлик, кыргыздардын өз ара мамилелери, достуктары жөнүндө жазган (Чокан Валиханов, Чыгармалар жыйнагы, т.1, Алмата 1984).

3. XX кылымдын улуу аалимдеринин бири Олжас Сулейменов атайын «Шумер-Наме» жана «Тенгрианство» деген илимий изилдөөлөрүн 1975-жылы «АЗиЯ» деген Орусияда чоң чуу чыгарган китебинде жарыялаган. Бул илимий эмгектеринде «Шумер» цивилизациясынын түрктүн келип чыгуусун, шумер тили менен азыркы түрк тилдеринин маданий тууганчылыгын илимий далилдеген. Олжас Сулейменов пайгамбарлык менен : «Жер жүзүндөгү эң байыркы дин – христиан кудайынын туулганынан төрт миң жыл илгери философиялык окуу катары калыптанып калган, семиттик жана индоирандык диндердин энеси болгон, байыркы египеттик табынуучуларга белгилүү өлчөмдө таасир эткен – «Теңирчилик» (тенгрианство) өзүнүн изилдөөчүлөрүн көптөн бери күтүүдө» - деп жазган. (Олжас Сулейменов. «АЗиЯ», Алматы, 1975, с.271). Бул улуу аалимдин жүрөгүнөн орчуп чыккан «Теңирликти» изилдөө, андап үйрөнүү жөнүндөгү чакырыктарды, кеч болсо да, XX кылымдын аягында угула баштады.

4. Кыргыздардан эң биринчи болуп «Теңирчилик» философиясына баш-оту менен үйрөнүүгө берилип киришкен Чоюн Өмүралы уулу болду.

Анын биринчи китеби «Теңирчилик» (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын) деген наам менен 1995 жылы басылган – 288 бет. (Пикирди 1994 жылы апрель айында жарыялагам).

«Теңирчиликтин» экинчи, уланды китеби 1995 жылы жарыяланган – 266 бет. Үчүнчү, төртүнчү китептери жазылып, бирок каражаттын азабынан басылбай турат.

5. Кыргыз-Түрк «Манас» Университети уюштурган «Түрк цивилизациясына» арналган эки Конгрессте жана 2004 жылы Москва шаарындагы Чыгыш таануучулардын 37-дүйнөлүк Конгрессинде Теңирчилик жөнүндөгү илимий докладдар кыргызстандыктар тарабынан окулган. Алар орус тилинде жарыяланган. Мезгилдүү басма сөздө кээде айрым макалалар жарыяланып калып жүрөт.

Бирок, тилекке каршы көп сандаган философия илимдеринин докторлорунун улуттук нагыз философия жөнүндөгү үндөрү угулбайт. кечээгинирн мун-зары азабы калың болууда окшойт.

6.Безертинов Р.Н. Тенгрианство – религия тюрков и монголов: научно-популярное издание, 2-е изд., доп. – Аяз, 2000, Казань, Слово, 2004, 448 с. «Жизнестойкость нации зависит от памяти. А память народа существует в его национальной религии. Спасение тюркских народов в возрождении национальной религии Тэнгрианства, тюркского алфавита и в укреплении своего языка. Дух Неба Тэнгри поднимает дух нации...»

7.Н. Амрекулов. Тюркское возрождение. Алматы, 2006. – 536 с.

8. Иуратбек Кошоев, кыргыз эли, Тарых жана руху, Б., 2006,-800 бет.

Акыркы жылдардагы жарыялоолор гана келтирилди.

5а. Чыгыш – Батыш: өз ара тартыш

Необходимо решительно преодолеть евроцентризм в поведении, мышлении и науке.

Хочу привести мысль Николая Иосовича Кограда, замечательного российского востоковеда:

«научный евроцентризм всегда таит в себе опасность механического перенесения категорий, открытых в истории и культуре стран Запада, на явления, наблюдаемые в истории и культуре стран Востока» (книга «запад и Восток», М., 1972, с.24).

«Мы прилагае к оценке филисофских идей Востока обозначения, сложившиеся в филисофской науке у нас, в Европе, такие, например, как материализм, идеализм, рационализм, интуитизм, мистицизм, критизм, монизм, плюрализм, и т.п., даже не подумав всерьез о том подходят ли вообще эти обозначения к тому, что мы хотим обозначить ими; не лучше ли обратиться к тем обозначениям и характеристикам, которые выработаны научной мыслью там же, на Востоке; не соответствуют ли именно эти обозначения природе и содержанию обозначаемых ими явлений» (книга «запад и Восток», М., 1972, с.27).

XXI кылым Чыгыштын кылымы. «Биз ким болдук?», «Ким болгубуз келет?» Өзүбүздү өзүбүз таанып, ата-бабадан калган рух дөөлөттү кайрадан жаңырттып, өнүгүүбүздүн өзөгүнө, айланга алабызбы? Эки тоскоолдукка сак болушубуз ылаазым: Евроцентризм салттарына; Батышташтыруу (вестерлештирүү) саясатына.